

AGNIESZKA WOJCIECHOWSKA

(Wrocław)

ORCID 0000-0001-9844-1231

STELA SATRAPY PTOLEMEUSZA (PRZYSZŁEGO PTOLEMEUSZA I SOTERA)*

„Stela satrapy” jest jednym z ważniejszych źródeł w historii Egiptu, zawierającym informacje o wydarzeniach, które miały miejsce od około 340/339 r. do końca IV wieku¹, czyli od czasów drugiego panowania perskiego do początku epoki hellenistycznej. Co ważniejsze, inskrypcja skupia się na istotnych sprawach dotyczących Późnego Egiptu, przede wszystkim na wydarzeniach religijnych, takich jak składanie przez władców egipskich darów dla świątyń, tradycjach i obyczajach egipskich, a także dokonaniach faraona. Na steli pojawiają się imiona różnych ważnych postaci historycznych, żyjących w tamtym czasie, jak Ptolemeusz czy Aleksander IV, ale również wymienia wydarzenia, które miały miejsce wcześniej, w czasie drugiego panowania perskiego w Egipcie (340/339–323 r.)². Okres ten jest istotną częścią historii Egiptu, ponieważ po najeździe Kambyzesa w 525 r. narodziła się czarna legenda dotycząca rządów perskich w Egipcie. Legenda ta została

* Badania prowadzące do powstania tego artykułu zostały sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki, grant Maestro UMO-2014/14/A/HS3/00132. Chciałabym również bardzo podziękować prof. dr. hab. Krzysztofowi Nawotce za cierpliwość, pomoc i cenne rady przy pisaniu tego artykułu.

¹ Wszystkie daty odnoszą się do okresu p.n.e., o ile nie chodzi o czasy nowożytne.

² Pierwsze panowanie Persów miało miejsce w latach 525–404 r. Egipt został podbity przez Kambyzesa. Zob. F. K. Kienitz, *Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis 4. Jahrhundert vor der Zeitwende*, Akademie-Verlag, Berlin 1953, s. 183; A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford University Press, Oxford 1961, s. 364, 377; É. Drioton, *Egipt faraonów*, przeł. B. Tyloch, PWN, Warszawa 1970, s. 229; F. Daumas, *Od Narmery do Kleopatry: cywilizacja starożytnego Egiptu*, przeł. I. Zawadzka, PWN, Warszawa 1973, s. 91; E. Bresciani, *The Persian Occupation of Egypt*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, wyd. II, t. II, oprac. I. Gershevitch, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 502; J. D. Ray, *Egypt 525–404 B.C.*, [w:] *Cambridge Ancient History*, wyd. II, t. IV, oprac. J. Boardman i in., Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 255; A. B. Lloyd, *The Late Period (664–332 B.C.)*, [w:] *The Oxford History of Ancient Egypt*, oprac. I. Shaw, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 383; P. Vasunia, *The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander*, University of California Press, Berkeley 2001, s. 266; I. A. Ładynin, *K datirovkie Stiely satrapa i intierprietacii jejo istoriczeskoj czasti (Urk. II.12.12–15.16)*, [w:] *Mieżgosudarstwiennyje odnoszenija i diplomatija w anticznosti*, Kazanskij gosudarstwiennyj uniwersitet, Kazan 2002, s. 6; A. Wojciechowska, *Czarna legenda Kambyzesa*, Nowy Filomata 8, 2004, s. 45–54.

zainicjowana w dużej mierze przez Herodota³, który przedstawił Persów jako najeźdźców nieszanujących praw i tradycji egipskich. Taki obraz Persów przetrwał okres niepodległości Egiptu (404–340/339 r.)⁴ i pojawił się w czasie drugiego panowania perskiego, kiedy to Artakserkses III ponownie podbił Egipt. Jego imię pojawia się w inskrypcji, o czym będzie szerzej w komentarzu, ze względu na jego zapis. Na steli możemy znaleźć również informację o tajemniczym faraonie Chababaszu, którego imię pojawia się w nielicznych źródłach; są to między innymi: inskrypcje na sarkofagu świętego byka Apisa, na skórzanej piłce, wazie, skarabeuszu, kontrakcie małżeńskim z Teb, papirusie Libbeya, a także steli Nastasena⁵. W świetle najnowszych badań Chababasz sprawował władzę w Egipcie przez dwa lata (338–336 r.), czyli w tym samym czasie, co Artakserkses IV (Arses)⁶.

Okres, o którym opowiada stela, jest dość słabo przedstawiony w źródłach greckich, a o niektórych wydarzeniach nie wspominają nawet źródła egipskie, co czyni ten dokument jeszcze bardziej wyjątkowym. Należy również podkreślić, że w przypadku pozostałych źródeł, zarówno greckich, jak i egipskich, często występują istotne różnice w przedstawieniu danego wydarzenia lub osoby. Stela była wystawiona na widok publiczny i raczej nie mogła zawierać jawnie nieprawdziwych informacji. Oczywiście konwencja jest charakterystyczna dla egipskich inskrypcji królewskich. Interpretując ten dokument należy pamiętać o tym, że na jego kształt wpłynęły liczne stereotypowe sądy Egipcjan, zwłaszcza na temat panowania Persów, którzy najczęściej przedstawiani są – jak zostało to wspomniane wyżej – w negatywnym świetle, co zgodnie z najnowszymi badaniami nie jest do końca słuszne. Stela ma jeszcze jedną ważną cechę: jest ona jednym z nielicznych źródeł dotyczących tego okresu, które zachowało się niemal w całości (z niewielkimi lakunami, o których będzie mowa później), a nie fragmentarycznie. Inskrypcja znajdująca się na steli była od końca XIX wieku analizowana przez wielu badaczy. Należy zaznaczyć, że badania nie zawsze były dziełem egiptologów, ale często historyków, takich jak John Pentland Mahaffy czy Edwyn Bevan, którzy opierali się tylko na pierwszym przekładzie tej

³ Hdt. III 15, 16, 27–29.

⁴ Lloyd, op. cit., s. 385; Bresciani, op. cit., s. 522; Gardiner, op. cit., s. 371; L. Depuydt, *New Date for the Second Persian Conquest, End of Pharaonic and Manethonian Egypt: 340/39 B.C.E.*, *Journal of Egyptian History* 3, 2010, s. 191–230.

⁵ W. Spiegelberg, *Der Papyrus Libbey. Ein ägyptischer Heiratsvertrag*, Strassburg 1907 (Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg 1), s. 1; A. J. Spalinger, *Addenda to the Reign of King Chabash: An Interpretation*, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* (= ZÄS) 105, 1978, s. 143; A. B. Lloyd, *Manetho and the Thirty-First Dynasty*, [w:] *Pyramid Studies and Other Essays Presented to I. E. S. Edwards*, oprac. J. Baines i in., Egypt Exploration Society, London 1988, s. 159–160; A. B. Lloyd, *Egypt, 404–332 B.C.*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, wyd. II, t. VI, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 344–345; *Fontes historiae Nubiorum: Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD*, t. II: *From the Mid-Fifth to the First Century BC*, oprac. T. Eide i in., University of Bergen, Bergen 1996, s. 485.

⁶ P. Briant, *Darius dans l'ombre d'Alexandre*, Fayard, Paris 2003, s. 738; S. M. Burstein, *Prelude to Alexander: The Reign of Xababash*, *Ancient History Bulletin* 14, 2000, s. 152; Spalinger, op. cit., s. 142.

inskrypcji autorstwa Heinricha Brugscha⁷. Polskiego czytelnika, zwłaszcza nieczytającego hieroglifów, może zainteresować polski przekład tego dokumentu.

Stela datowana jest na siódmy rok panowania władcy, pierwszy miesiąc (Tot) pory roku Achet, czyli pory wylewu Nilu, która rozpoczynała się około 19 lipca według kalendarza juliańskiego. Była to jedna z trzech pór roku, trwająca cztery miesiące⁸, a w interesującym nas momencie miesiąc Tota przypadał na okres od 9 listopada do 8 grudnia 311 r. Był to okres panowania małoletniego syna Aleksandra Wielkiego, Aleksandra IV⁹. W tym czasie w Egipcie w jego imieniu sprawował władzę satrapa – Ptolemeusz, jeden z wodzów Aleksandra Wielkiego¹⁰. Stela wystawiona przez Ptolemeusza w 311 r. miała upamiętniać przywrócenie darów dla świątyni Horusa z Pe i Dep (Buto) (zob. komentarz: Wstęp I, Bogini Uto)¹¹.

„Stela satrapy” należy do tak zwanych stel upamiętniających (na przykład ważne wydarzenie lub zwycięstwo w wojnie). Do tych stel należały również stele zwycięstwa, umieszczane najczęściej w świątyniach przez faraona. Miały na celu pokazać czyny, jakich dokonał faraon w imieniu bogów. Stela jako nowy rodzaj źródła pojawia się w Egipcie bardzo wcześnie, bo już w czasach I i II dynastii, są to jednak stele pogrzebowe¹². O pierwszych stelach upamiętniających możemy mówić w czasach Średniego Państwa. Można tutaj podać przykłady steli króla Mentuhotepa IV (XI dynastia) z kamieniołomów w Wadi Hammamat, wykonanej w imieniu króla przez ówczesnego doradcę i przyszłego założyciela XII dynastii – króla Amenemhata I. Ta stela upamiętnia udaną wyprawę króla do Wadi Hammamat¹³. Innym przykładem może być stela Tutmosisa III upamiętniająca jego kampanie do Nubii¹⁴. Z czasów Drugiego Okresu

⁷ H. K. Brugsch, *Ein Dekret Ptolemaios' des Sohnes Lagi, des Satrapen*, ZÄS 9, 1871, s. 1–13; J. P. Mahaffy, *The Empire of the Ptolemies*, London 1895, s. 44–47; E. R. Bevan, *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, London 1927, s. 28, 30–32; Spalinger, op. cit., s. 147.

⁸ K. Myśliwiec, *Święte znaki Egiptu*, Iskry, Warszawa 1990, s. 250–251; J. K. Winnicki, *Militäroperation von Ptolemaios I und Seleukos I in Syrien*, *Ancient Society* 22, 1991, s. 167; Spalinger, op. cit.

⁹ Spalinger, op. cit.; Winnicki, op. cit.; U. Kaplony-Heckel, *Das Dekret des späteren Königs Ptolemaios I. Soter zugunsten der Götter von Buto (Satrapenstele), 311 v. Ch.*, [w:] *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, t. I, cz. 6, oprac. O. Kaiser, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1985, s. 614; H. Goedicke, *Comments on the Satrap Stele*, *Bulletin of the Egyptological Seminar* 6, 1985, s. 33; I. A. Ladynin, *Oboznaczenije Stt w „Stielie Satrapa” (Urk. II. 13.4): k wosprijatiju mirowoj dzierzawy Argeadow na wostokie*, *Wiestnik Driewniej Istorii* 2, 2002, s. 3–18; id., „Adversary Hšryš(3)”: *His Name and Deeds According to the Satrap Stela*, *Chronique d'Égypte* 80, 2005, s. 87–113.

¹⁰ G. Roeder, *Satrap Ptolemaios [I.] schenkt Land an die Gottheiten von Buto*, [w:] id., *Die Ägyptische Götterwelt*, Artemis-Verlag, Zürich 1959, s. 97.

¹¹ Burstein, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 6), s. 149; Spalinger, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 5), s. 147.

¹² I. Shaw, P. Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo 1997, s. 278–279.

¹³ M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: The Old and Middle Kingdoms*, t. I, University of California Press, Oakland 2006, s. 113–115.

¹⁴ Ibid., s. 118–120.

Przejściowego mamy stelę Kamose, ostatniego władcy XVII dynastii. Upamiętnia ona zwycięstwo nad Hyksosami, kładące kres ich panowaniu w Egipcie¹⁵.

Inskrypcja na „Steli satrapy” została wyryta na bloku czarnego granitu o wymiarach 1,85 m wysokości i 1,18 m szerokości. Znalaziono ją w 1870 r. w meczecie Szaiszun w Kairze, a obecnie znajduje się ona w Muzeum Egipskim w Kairze i ma numer inwentarzowy CE 22182¹⁶. Na steli oprócz inskrypcji właściwej, która umieszczona została w dolnej części kamienia, zapisano (w górnej części) wstęp dokumentu, który został wkomponowany w relief. W rejestrze górnym kamienia możemy zobaczyć słońce ze skrzydłami Horusa oraz dwiema kobrami strzegącymi słońca. Takie połączenie symboli było w Egipcie jednym z częściej występujących motywów na ścianach świątyń, sarkofagach i innych przedmiotach. Ra przedstawiony jest jako dysk słoneczny, obdarzony skrzydłami Horusa i kobrami wychodzącymi ze słońca. Obraz ten jest mocno związany z mitologią egipską, a w szczególności z mitem o Horusie (jeden z mitów kosmogonicznych), według którego Horus pod postacią sokoła był panem nieba, unosząc się wysoko nad ziemią, swoimi skrzydłami otaczał Ziemię biorąc ją i wszystkich jej mieszkańców pod opiekę. Stąd w tradycji egipskiej motyw przedstawiania bóstwa nieba ze skrzydłami. Towarzyszące słońcu kobry związane są z innym mitem, który rozpoczyna się w czasach przed stworzeniem świata, kiedy to oko słoneczne opuściło Wielkiego Boga Ra znajdującego się w Nu (praoceanie) i gdzieś zniknęło. Po pewnym czasie oko wróciło i zobaczyło, że jego miejsce zajęło inne oko; wówczas rozplakało się, a następnie rozgniewało. Ten zaś moment wykorzystał Ra i zamienił je w groźną kobrę (ureusz), dla której znalazł nowe miejsce – nad swoim czołem; w ten sposób odbyła się pierwsza koronacja. Od tego momentu oko słoneczne pełniło funkcję obrońcy boga Słońca, stało się boginią zniszczenia plującą płomieniami. Miejsce, z którego wynurzył się Ra, dzięki blaskowi i gorącu słońca oraz tym płomieniom nosi nazwę Wyspy Pożogi lub Wyspy Płomieni¹⁷. Na ogonach kobr zawieszony jest krzyż *anch*, symbolizujący wieczne życie, a na nim symbol berła *was*, które było jednym z najważniejszych insygniów królewskich. Berło *was* możemy zobaczyć w rękach bóstw egipskich i faraona.

Skrzydła Horusa otaczają pierwszy wstęp inskrypcji, zapisany w dwóch poziomych liniach, przedzielony pionowo kobrami wychodzącymi ze słońca i krzyżem *anch*; jedna część jest lustrzanym odbiciem drugiej. Poniżej znajduje się drugi wstęp inskrypcji, umieszczony nad głowami czterech postaci, podzielony na dwie części (lustrzane odbicie), z których każda składa się z ośmiu pionowych linii; dalsza część wstępu (cztery linie pionowe) znajduje się pomiędzy czterema postaciami. Po lewej stronie od strony zewnętrznej widzimy przedstawienie Ptolemeusza, który stoi przed bogiem Horusem i ofiarowuje mu dary, pióra symbolizujące Maat – boginię Prawdy i Porządku. Bóg Horus przedstawiony został w ludzkiej postaci z głową sokoła, na której spoczywa podwójna korona (Górnego i Dolnego Egiptu), w jednym ręku

¹⁵ Shaw, Nicholson, op. cit., s. 279.

¹⁶ Kaplony-Heckel, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 9), s. 613.

¹⁷ A. Niwiński, *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Pro-Egipt, Warszawa 2001, s. 28–29.

trzyma berło *was*, a w drugim krzyż *anch*; pomiędzy nimi stoi stolik ofiarny. Po prawej stronie widzimy ponownie Ptolemeusza, tym razem jednak oddającego cześć bogini Buto; w rękach trzyma on dary dla bogini – pięć dzbanów ofiarnych ze świętą wodą. Bogini stoi przybrana w Czerwoną Koronę Dolnego Egiptu, trzymając w rękach krzyż *anch* i berło *was*; pomiędzy nimi znajduje się stolik z ofiarami.

Scena widniejąca na reliefie była jednym ze sposobów przedstawiania władcy razem z bóstwem; miało to pokazać bliski związek władcy Egiptu z bogami oraz to, że faraon znajduje się pod opieką boską. Wszystkie postacie przedstawione są w powszechnie obowiązującym kanonie egipskim z wykorzystaniem jednego z głównych tematów ikonograficznych; mowa tutaj o scenach ofiarowania, które były nadal używane przez władców z dynastii ptolemejskiej. Postacie przedstawione są w stylu obowiązującym w czasach Ptolemeusza, kiedy to reliefy były dość głęboko ryte, co nadawało im wrażenia ciężkości. Nie był to jednak nowy styl w sztuce, powstały w wyniku wpływów greckich, ponieważ już w czasach XXV dynastii zauważyć można pewne zmiany w stylu egipskim, który staje się bardziej wyrazisty, a swój pełny rozkwit osiąga za XXX dynastii¹⁸.

Stela zachowała się właściwie w całości, z wyjątkiem jednego miejsca, które zostało uszkodzone zapewne w wyniku uderzenia. Zniszczeniu uległy hieroglify znajdujące się w tekście głównym inskrypcji mniej więcej na środku linii czternastej i piętnastej oraz w lewym dolnym rogu steli. O ile zniszczone znaki hieroglificzne występujące w lewym rogu steli dają się odtworzyć na podstawie treści dokumentu, to w przypadku drugiej lakuny nie jest to już takie proste, ponieważ uszkodzenie jest zbyt duże. Zarówno pierwsi badacze steli, którzy w swoich pracach zamieścili oryginalny tekst inskrypcji, jak na przykład Kurt Sethe¹⁹, oraz ci, którzy przetłumaczyli tekst steli w licznych artykułach, zostawiali puste miejsca. Badania „Steli satrapy” przeprowadzone przez autorkę tego artykułu w Muzeum Egipskim w Kairze potwierdziły niemożność odczytania tej lakuny.

Pierwszym badaczem, który w 1871 r. przetłumaczył tekst ze „Steli satrapy”, był Heinrich Karl Brugsch²⁰. Od tej pory ukazało się wiele tłumaczeń steli, najczęściej w formie artykułów. Poniższy przekład inskrypcji powstał na podstawie tekstu oryginalnego, wydanego przez Sethego i Ahmeda Beja Kamala, oraz innych źródeł pochodzących z czasów Egiptu faraonńskiego, ptolemejskiego i rzymskiego²¹. Powyższe wydania tekstu steli i jej ogromna wartość historyczna przyczyniły się do wzrostu zainteresowania historią nie tylko czasów Ptolemeusza, ale przede wszystkim wydarzeniami, które miały miejsce w Egipcie w latach, kiedy po raz drugi

¹⁸ J. Lipińska, *Historia rzeźby, reliefu i malarstwa starożytnego Egiptu*, Wydawnictwa UW, Warszawa 1978, s. 216.

¹⁹ K. Sethe, *Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit*, t. II, J. C. Hinrichs, Leipzig 1904, s. 11–22.

²⁰ Brugsch, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 7), s. 1–13.

²¹ Sethe, op. cit.; A. B. Kamal, *Stèles ptolémaïques et romaines*, Le Caire 1905, s. 168–171.

panowali tam Persowie. Zapoczątkowało to serię artykułów, tłumaczeń całej steli lub jej fragmentów również wykorzystanych przy pisaniu tego artykułu²².

Każde z tłumaczeń różni się od pozostałych nie tylko pod względem interpretacji tekstu, ale i sposobem odczytania hieroglifów. Pierwszemu przekładowi Brugscha towarzyszy tekst oryginalny. Wraz z rozwojem badań nad tekstami egipskimi przekłady ulegały czasami większym, a czasami tylko drobnym zmianom. Najlepszy przekład tej inskrypcji znajduje się w artykule Ursuli Kaplony-Heckel, który moim zdaniem najwierniej oddał treść oryginalnego dokumentu. Najmniej przydatny okazał się artykuł Günthera Roedera, którego tłumaczenie w wielu miejscach daleko odbiega od inskrypcji. Anthony Spalinger przetłumaczył tylko wybrane ustępy steli, ale ich tłumaczenie jest dość dobre i można je cenić na równi z artykułem Kaplony-Heckel²³.

Wykorzystanie tekstu oryginalnego i tłumaczeń pozwoliło spojrzeć na ten dokument z różnych stron, zwłaszcza że w przypadku odczytywania pisma hieroglificznego musimy pamiętać o tym, kiedy tekst został napisany. Wraz z rozwojem cywilizacji egipskiej pismo ewoluowało i następowały w nim pewne zmiany, które najczęściej dotyczyły interpretacji poszczególnych znaków hieroglificznych. „Stela satrapy” napisana została w języku egipskim z czasów Średniego Państwa, co było dosyć niezwykle, gdyż na pozostałych stelach z okresu ptolemejskiego, jak na przykład na steli z Mendes Ptolemeusza II i ptolemejskich stelach trójjęzycznych, został użyty język egipski z Okresu Późnego²⁴. Innym przykładem użycia stylu Średniego Państwa jest kaplica ufundowana przez Aleksandra Wielkiego w Luksorze. Być może użycie hieroglifów ze Średniego Państwa – uważanego za okres klasyczny kultury i sztuki egipskiej – stanowiło celowe nawiązanie do czasów dobrobytu i świetności Egiptu tamtej epoki.

W polskim przekładzie tekst został podzielony na dwa wstępy, odpowiadające napisowi znajdującemu się w górnej części steli, oraz na tekst właściwy. Cyfry znajdujące się przed poszczególnymi zdaniami oznaczają kolumny i wiersze na steli. W tekście można spotkać również wyrazy w nawiasach okrągłych, dopisane przez autorkę artykułu w celu wyjaśnienia sensu zdania. Został także zastosowany zapis [—], oznaczający uszkodzenie inskrypcji, lub umieszczone w nawiasie kwadratowym słowa *pusty kartusz*.

Głównym celem wystawienia steli przez Ptolemeusza było podziękowanie bogom za sukces militarny w czasie kampanii wojennej prowadzonej w Syrii w 312 r. przeciwko wojskom Antygonosa Jednookiego (zob. komentarz: 5 Charu). Stela

²² Na przykład: Brugsch, op. cit.; Winnicki, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 8), s. 164–185; Spalinger, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 5); Kaplony-Heckel, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 9), s. 613–619; Roeder, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 10); W. Huss, *Der Rätselhafte Pharao Chababasch*, Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico 11, 1994, s. 97–112; Ladynin, „Adversary Hšryš(3)” (zob. wyżej, przyp. 9), s. 87–113; B. G. Ockinga, *The Satrap Stele of Ptolemy: A Reassessment*, [w:] *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404–282 BCE*, oprac. P. McKechnie, J. A. Cromwell, Brill, Leiden – Boston 2018, s. 166–198.

²³ Spalinger, op. cit.; Winnicki, op. cit.; Kaplony-Heckel, op. cit., s. 614–621; Roeder, op. cit.; Brugsch, op. cit., s. 1–13.

²⁴ Spalinger, op. cit., s. 147–148.

upamiętnia również przekazanie przez satrapę darowizny dla świątyni Pe i Dep w Buto. Wszelkiego rodzaju darowizny dla świątyni były popularne już w czasach Egiptu faraonńskiego; w okręgu Buto znane są z dwóch stel z lat 738 i 734, wystawionych przez Tefnachta (740–719/17 r.), władcę XXV dynastii, późniejszego króla całego Egiptu. Charakter udzielonej przez bogów pomocy nie jest nam znany, może był podobny do wydarzeń związanych z kampanią wojenną w 217 r., kiedy to wyrocznia udzieliła pomyślnej przepowiedni, a Ptolemeusz IV odniósł zwycięstwo nad Antiochem III pod Rafią 23 czerwca i odzyskał ziemie w Palestynie

Stela satrapy Ptolemeusza – Muzeum Egipskie w Kairze, nr inw. CE 22182.

Fot. K. Nawotka

i Syrii²⁵. Inskrypcja utrzymana jest w egipskiej konwencji językowej, z użyciem specyficznych zwrotów, które często nie omawiają wydarzeń dosłownie, ale za pomocą pewnego rodzaju przenośni, stąd niekiedy trudno jest zrozumieć sens²⁶.

Ptolemeusze kontynuowali tradycję używania tytułów królewskich typowych dla okresów wcześniejszych, jak na przykład „syn Ra”, „ukochany Amona”, co bez wątplenia miało sytuować nowych władców w świecie egipskich konwencji monarszych. Relief na steli Ptolemeusza bardzo silnie nawiązuje do tradycji Egiptu przedstawiając postacie bogów i władcy w konwencji charakterystycznej dla Egiptu farańskiego. Również sam początek inskrypcji i ustępy ze środka dokumentu, jak na przykład wyliczanie darów, należą do kanonu tekstów egipskich. Tekst steli jest ciekawy nie tylko pod względem językowym (problem odczytania imienia Artakserksesa III), ale również stał się przyczyną dyskusji wśród egiptologów i historyków na temat mało znanego kraju Irem oraz tajemniczego faraona Chababasza, o których jest mowa na steli.

²⁵ Winnicki, op. cit., s. 165; Goedicke, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 9), s. 45.

²⁶ Winnicki, op. cit., s. 185.

„STELA SATRAPY”

WSTĘP I

1 Behdety, Wielki Bóg, Pan Nieba, Kolorowo-pióry, dający życie. 2 Bogini Uto z Pe i Dep.

WSTĘP II

1 Król Dolnego i Górnego Egiptu, [*pusty kartusz*] syna Ra, [*pusty kartusz*], dający życie Pan tego miejsca, rozniecający serce, Pan podobny Ra, trwający wiecznie, wieczny Chnemu. 2 Ofiarował on wszystko bogini Mut. 3 Pani Uto z Pe i Dep, Oko Ra, Pani Nieba, bogini wszystkich bogów. 4 Ofiarował także kraje Panu podobnemu Ra. 5 Król Górnego i Dolnego Egiptu, [*pusty kartusz*], syn Ra, [*pusty kartusz*], dający życie Pan tego miejsca, rozniecający serce, Pan podobny Ra, trwający wiecznie. 6 Daje tę ziemię, widzący, dający życie. 7 Wezwał on Horusa, Pana Pe, wielkiego boga, Pana Nieba, dającego życie. 8 Pan zjawiający się w sławie, podobny Ra, daje mu to.

TEKST WŁAŚCIWY

1 W siódmym roku pierwszego miesiąca wylewu (Nilu), pod majestatem Horusa, młodzieńca silnego i krzepkiego, obu bogiń Nechbet i Wadżet, Pań Górnego i Dolnego Egiptu, ukochanych bogów, (które) zostały wybrane na urząd przez swego ojca, Złotego Horusa, Pana rządzącego całym krajem. Król Górnego i Dolnego Egiptu, Pan Obu Krajów Ha-ib-Ra Setep-en-Amun, syn Ra Aleksidros żyjący wiecznie, Ukochany przez bogów z Pe i Dep. 2 On jest królem Obu Krajów oraz obcych ziem. W czasie, gdy Jego Wysokość przebywał w Setet, oddał Baket wielkiemu księciu o imieniu Ptolmys. (Był to) młodzieniec silny w obu rękach, błyszczący radą, potężny przywódca, odważny sercem, stojący obiema nogami na ziemi, (w czasie walki) atakujący w gniewie, niepokazujący (wrogowi) pleców. 3 W walce twarz miał zwróconą w stronę swoich wrogów, rękę pewną. Jeśli chwycił łuk, nigdy nie chybiał, jeśli walczył swymi sztyletami, w pobliżu jego żaden (nieprzyjaciel) nie mógł utrzymać się na ziemi. Kiedy bronił się ręką, nikt nie mógł się obronić oboma rękoma przed jego atakiem. Nie żałował niczego, co wyszło z jego ust. Nie ma takich jak on w obu tych krajach oraz w obcych krajach. Przyniósł podobizny bogów, które odnalazł w Setet, i razem ze wszystkimi sprzętami, duszami boga Ra (odniósł je) do świątyni Górnego i Dolnego Egiptu 4 i umieścił je z powrotem w mieście (bogini Wadżet). (Ptolmys) przygotował swoją rezydencję w mieście, którą nazwał fortecą Króla Dolnego i Górnego Egiptu Meri-Amona, Setep-en-Ra, syna Ra, Aleksidrosa (położoną) przy brzegu Wielkiego Morza Haw-nebu, która wcześniej była nazwana Ra-kodet. 5 (Ptolmys) zebrał tłumy Haw-nebu z ich koniami, dużą liczbę statków wraz z żołnierzami i wyruszył z nimi do kraju Charu.

(Grecy) walczyli z nim, a (Ptolmys) przedzierał się przez nich, podczas gdy jego serce było silne jak serce sokoła, który (chce) schwytać ptaki. Zwyciężył jednym uderzeniem, zabrał wszystkich ich dowódców 6 oraz ich wszystkie konie, statki i kosztowności do Baket. Po tym (wydarzeniu) udał się do regionu w Irem. Pokonał ich (mieszkańców) w mgnieniu oka. Zabrał ich dowódców, mężczyzn i kobiety oraz ich (wizerunki) bogów, jako rekompensatę za to, co oni uczynili wobec Baket. Następnie dotarł do Kemet. Był pełen zadowolenia ze swoich czynów i dzięki temu nastął dobry czas. 7 Ten wielki książę dążył do dobrych uczynków dla bogów z Górnego i Dolnego Egiptu i powiedział do (urzędników) z Dety, (do tych), którzy byli po jego stronie: „Co się tyczy kraju (bogini) Uto, król Górnego i Dolnego Egiptu, Senen-Tenen, Setep-en-Ptah, syn Ra, Chababasz, dający życie dał go bogom z Pe i Dep”. Zanim Jego Wysokość (Ptolmys) podążył do Pe i Dep, przeciął w poprzek kraj bagienny, 8 który leżał w całym tym regionie, jako ten najbardziej w głębi, przeprowadził inspekcję wszystkich ujść (Nilu) biegnących do Wielkiego Morza, aby odepchnąć statki z Charu od Kemet. Jego Wysokość powiedział do (urzędników), którzy byli po jego stronie: „Chciałbym poznać ten kraj bagienny”. Oni odpowiedzieli Jego Wysokości: „Ten kraj bagienny nazywa się krajem bogini Edžo i należał do bogów z Pe i Dep od dawien dawna, 9 póki wróg Cheszirisz nie uczynił na odwrót, (ponieważ) nie złożył darów ofiarnych dla bogów z Pe i Dep”. Jego Wysokość powiedział: „Niech ktoś przyprowadzi oczyszczonych kapłanów i służących z Pe i Dep”. Zostali przyprowadzeni natychmiast. Jego Wysokość powiedział: „Powiedzcie mi, dusze bogów z Pe i Dep, dlaczego oni działali razem z wrogiem 10 na rzecz złego czynu, który on uczynił?” (Doradcy Chababasza) odpowiedzieli: „Wróg Cheszirisz popełnił zły czyn wobec Pe i Dep. Zabrał on dary (miasta Buto)”. (Następnie powiedzieli do) Jego Wysokości: „O książę nasz Panie, Horusie, synu Ozyrysa, władco władców, królu królów Górnego Egiptu, królu królów Dolnego Egiptu, który mścisz swojego ojca, Pana z Pe (oraz) pierwszych bogów. 11 Nie będzie po nim innego króla.” (Ptolmys) rozkazał, aby wróg Cheszirisz odszedł ze swojego (egipskiego) pałacu razem ze swoim najstarszym synem. Od tego dnia zostanie to uznane w mieście (bogini) Neith, Sais, u boku matki bogów. Jego Wysokość powiedział: „Ten bóg (Pan z Pe i Dep) działający i potężny wśród bogów, inny król nie będzie istniał po nim”. „Niech będzie dana droga Waszej Wysokości. 12 Niech żyje król!” Oczyszczeni kapłani i urzędnicy z Pe i Dep powiedzieli: „Niech Wasza Wysokość rozkaże oddać krajowi bagiennemu, który nazywa się Krajem Buto, (dary) dla bogów Pe i Dep, zawierające chleb, piwo, bydło, drób oraz inne dobra. Pomyślność może zostać połączona jeszcze dwa razy z twoim imieniem, ponieważ (dary) zostały ofiarowane dla bogów z Pe i Dep za drugim razem, jako wynagrodzenie za szczęście, (które) 13 formowało twoje losy”. Ten wielki książę powiedział: „Konieczne jest wydanie dekretu, który zostanie napisany w biurze pisarskim, przez królewskich pisarzy rozrachunkowych z następującymi słowami: „Ptolmys, chaszadrapan, daje kraj (bogini Edžo) Horusowi, mścicielowi swojego ojca, Panu z Pe i Dep i Edžo (bogini) z Pe i Dep od tego dnia na wieczność, razem z jego wszystkimi miastami i wszystkimi osadami i ze wszystkimi osobami. 14 Ze wszystkimi polami,

z całą wodą, z całym bydłem, owcami, gazelami, świniami i osłami wraz z każdym dobrem, które przyszło pośród innych darów, wraz z innymi była dana (krajowi), wraz z darowizną, którą ustanowił Król Górnego i Dolnego Egiptu, Pan Obu Krajów, Chababasz, wiecznie żyjący. Południowa (granica) znajduje się w okręgu z Domem Buto, 15 razem z dolnoegipskim (miastem) Wenu (i jego) dwoma bramami (ujściami) Nilu. Północna (granica) znajduje się na plaży Wielkiej Zieleni. Na zachodzie znajdują się dwie bramy (ujścia) biegu rzeki [—]. Granica wschodnia znajduje się w okręgu Dżeb-Neczer. Można wtedy (zobaczyć) stada bydła należące do wielkiego boga, 16 bydło należące do bogini, Pani Obu Krajów, oraz byki należące do boga, Żywego Horsa-Sokoła. (Oprócz tego podarowane zostało) mleko dla boga dziecka oraz ptactwo dla boga, mieszkańca bagien. Ptactwo żyjące na polu oraz to żyjące na wodzie ma być w całości przynoszone na ofiarę, na wieczność, na ołtarz, dla samego Horsa, Pana z Pe, kraju bogini Wadzet, korony boga Ra-Horachty, na wieczność. 17 To wszystko zostało podarowane przez Króla Górnego i Dolnego Egiptu, Pana Obu Krajów Senen-Tenen Setep-en-Ptah, syna Ra, Chababasa, wiecznie żyjącego, dla bogów z Pe i Dep na wieczność. Książę, wielki Pan z Kemet, Ptolmys powtórzył darowizny (Chababasa) dla bogów z Pe i Dep na wieczność. W nagrodę za to, co uczynił (Ptolmys), powinna mu być dana siła i zwycięstwo z radością, podczas gdy strach powinien się szerzyć we wszystkich obcych krajach. 18 Kto pochwyci kraj Buto, kto go zmieni, kto wzrośnie (dzięki) jego fundacjom, powinien być rzucony w kajdanach przez bogów, którzy znajdują się w Pe. Powinna być rzucona na niego klątwa przez bogów z Dep oraz powinien upaść w ogniu (bogini) Neb-taui, w dniu jej złości, syn i córka (tego, kto pochwycił kraj Buto) nie powinni złożyć ofiary z wody (jako ofiary pogrzebowej).

KOMENTARZ

WSTĘP I

Behdety: Odniesienie do boga Horusa, przedstawianego pod postacią sokoła albo mężczyzny z głową sokoła. Horus był nie tylko bogiem nieba, ale i boskim wcieleniem faraona za jego życia. W jednej z egipskich mitologii Horus, dziecko Izydy i Ozyrysa, chce pomścić śmierć swojego ojca, którego zabił bóg Set (brat Ozyrysa). Zwycięstwo pozwala mu nie tylko pomścić ojca, ale sprawia, że od tej pory staje się władcą Egiptu²⁷. Horus Behdety (*Hr Bhd̥t*) był bogiem związanym z miastem Edfu, położonym na południu Egiptu²⁸. Horus ten jest wspomniany w opowieści umieszczonej na ścianie świątyni w Edfu. Z tekstu dowiadujemy się, że Horus Behdety towarzyszył bogowi Re-Horachty przybywającemu w swojej barce do stolicy nomu – Edfu. Horus odkrywa spiszek przeciwko Re-Horachty, dlatego leci do nieba i jako wielki dysk słoneczny ze skrzydłami walczy z wrogami Re-Horachty. Obaj bogowie odbyli wiele walk na terenie Egiptu i Nubii. W nagrodę za zasługi Horusa, Tot (bóg wiedzy i nauki) na rozkaz Re-Horachty ma umieszczać w całym Egipcie symbol dysku ze skrzydłami. Symbol ten często umieszczano w górnej części egipskich stel i ścian świątyń²⁹.

Bogini Uto: Zwana była również boginią Wadżet (Edžo) i występowała pod postacią kobry. Była panią miasta Buto (dzisiejsze Tell el-Farain w Dolnym Egipcie), nazywanego również krajem bogini Edžo, położonego w VI nomie³⁰. Buto (Βουτώ) była to grecka nazwa miasta, które powstało z połączenia miast Pe i Dep sąsiadujących ze sobą w starożytności – jeszcze w czasach Ramessydów używano obu ich nazw. Pe i Dep należały do najstarszych miast w Egipcie, z których Dep było świętym miastem bogini Wadżet, a Pe – miastem Ozyrysa, pełniącym również rolę stolicy nomu. Bogini Wadżet przedstawiana pod postacią kobry stała się jednym z najważniejszych i najbardziej popularnych symboli Dolnego Egiptu, który znajduje się na królewskich koronach obok symbolu bogini Nechbet³¹.

W rozdziałach 112 i 113 *Księgi Umarłych* znajduje się opowieść o zaklęciach, dzięki którym możemy poznać dusze z Pe i Dep, czyli prawdopodobnie dusze zmarłych władców Dolnego Egiptu, oraz historię o oddaniu miasta Buto Horusowi, jako zadośćuczynienie za ranę w jego oku (*udžat*), którą odniósł w walce z Setem. Oko Horusa związane jest z miastem Buto jako symbol korony Dolnego Egiptu³². W mitologii egipskiej na początku, zanim pojawiły się korony biała i czerwona,

²⁷ Shaw, Nicholson, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 12), s. 133.

²⁸ Alan H. Gardiner, *Horus the Behd̥tite*, *Journal of Egyptian Archaeology* (= JEA) 30, 1944, s. 23.

²⁹ Gardiner, *Horus...*, s. 46.

³⁰ A. Niwiński, *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu*, Pro-Egipt, Warszawa 1993, s. 127; Gardiner, *Egypt...* (zob. wyżej, przyp. 2), s. 302.

³¹ Niwiński, *Mity i symbole...* (zob. wyżej, przyp. 17), s. 13–14, 252.

³² Niwiński, *Bóstwa...*, s. 13–14.

symbolizujące Dolny i Górny Egipt, korona faraonów określana była jako Wadżet, czyli zielona, od imienia bogini z Buto. Możemy tutaj zauważyć podobieństwo w brzmieniu wyrazów *udżat* i *wadżet*, które często prowadziło do mieszania znaczeń tych wyrazów³³.

WSTĘP II

[*pusty kartusz*]: W pustych kartuszach (linii pierwszej i czwartej) powinny znajdować się imiona króla. W pierwszym kartuszu Egipcjanie umieszczali imię tronowe króla, a w drugim imię urodzenia. Imiona te, nieobecne w tekście wstępu II, znajdujemy w tekście właściwym steli, w pierwszej linii: imię tronowe: Ha-ib-Ra Setep-en-Amun („Radujący serce Ra, Wybraniec Amona) i imię urodzenia: Aleksidros („Aleksander”).

Chnemu: Inny sposób zapisu imienia boga Chnuma przedstawianego pod postacią barana lub człowieka z głową barana. Główna świątynia tego bóstwa znajdowała się na wyspie Elefantynie prawdopodobnie już w czasach 3100–2686 p.n.e. Z czasów grecko-rzymskich zachowała się świątynia Chnuma w Esnie. Chnum przedstawiany jest często jako stwórca ludzi, których ulepił z gliny na kole garncarskim³⁴.

TEKST WŁAŚCIWY

1 Horus: Imię Horusa było jednym z pięciu imion królewskich. Zgodnie z religią król, mimo że żył na ziemi pod ludzką postacią, był uważany za potomka bóstwa słonecznego Ra (Amona-Ra w okresie Nowego Państwa) i uchodził za żywego Horusa, który z kolei był potomkiem Atuma i spadkobiercą Ozyrysa.

Złoty Horus: W południowej części Egiptu symbolem nomu V były dwa sokoły , jeden utożsamiany był z Horusem, drugi z Setem. Kraj Horusa rozciągał się po wschodniej części Nilu, a Seta po zachodniej. Miasto Nebet, „Złote Miasto” (dzisiejsze Kom-Ombo), było ośrodkiem kultu Seta, gdzie odbywały się święta przedstawiające rytualną walkę Seta z Horusem. Zwycięstwo Horusa przedstawiano za pomocą hieroglifu sokoła siedzącego na znaku oznaczającym złoto, dlatego ten symbol włączono do tytułatury króla, w której poprzedza on pięć imion królewskich. Później tym symbolem oznaczano Nubię, z której sprowadzano złoto dla Egiptu³⁵.

Ha-ib-Ra: Imię tronowe faraona tłumaczone jako Radujący Serce Ra.

Setep-en-Amun: Imię urodzenia faraona tłumaczone jako Wybraniec Amona.

Aleksidros: po egipsku Aleksander. W tym przypadku chodzi o Aleksandra IV, syna Aleksandra III Wielkiego i Roksany poślubionej w 327 r.³⁶ Po śmierci Filipa III,

³³ Ibid., s. 302.

³⁴ Ibid., s. 63–64; Shaw, Nicholson, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 12), s. 151.

³⁵ Niwiński, *Bóstwa...* (zob. wyżej, przyp. 30), s. 137–138.

³⁶ K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007, s. 378.

być może zamordowanego na rozkaz Olimpiady, matki Aleksandra Wielkiego, na początku 316 r., Aleksander IV pozostaje jedynym prawowitym władcą, co zostaje odnotowane przez kapłanów w Egipcie, którzy umieszczają jego nowy tytuł królewski w hieroglifach; odtąd jego imię umieszczano w kartuszu³⁷.

2 Setet: po egipsku *Stt* tłumaczone jako Azja w kontekście geograficznym, jednak w IV wieku wyraz ten używany był do określenia królestwa Achemenidów, królestwa Aleksandra Wielkiego i jego syna³⁸.

Baket: w języku egipskim wyraz zapisywany jako B3kt, tłumaczony jako Egipt.

PtoImys: Ptolemeusz, ówczesny satrapa Egiptu i późniejszy faraon, założyciel dynastii ptolemejskiej³⁹. Zanim Ptolemeusz został satrapą Egiptu, główną rolę w kraju pełnił Kleomenes z Naukratis, który prawdopodobnie był urzędnikiem w Egipcie w czasach perskich. Aleksander Wielki powierzył Kleomenesowi zarząd nad finansami kraju i pracami budowlanymi w Aleksandrii.⁴⁰ Ptolemeuszowi udało się zabić Kleomenesa i rozpocząć samodzielne rządy. W 305/304 r. Ptolemeusz koronował się na faraona Egiptu⁴¹.

3 Podobizna boga: Najprawdopodobniej chodzi tutaj o przedstawienie boga egipskiego (być może posągu sokoła – Horusa), które zostało zabrane w czasie drugiego panowania Persów w Egipcie.

4 Meri-Amon: Jedno z imion tronowych faraona tłumaczone jako „Ukochany Amona”.

Setep-en-Ra: Jedno z imion tronowych faraona tłumaczone jako „Wybraniec Ra”.

Aleksidros: w tym miejscu jest mowa o Aleksandrze Wielkim.

Wielkie Morze: Dokładnie „Wielka Zielona Woda”, czyli Morze Śródziemne.

Haw-nebu: tak nazywano Greków, a w tym przypadku Jończyków służących jako najemnicy w armii egipskiej.

Ra-kodet: Rakotis – mała wioska rybacka, która stała się jedną z części Aleksandrii. Ra-kodet zamieszkała od stuleci przez Egipcjan była położona niedaleko jeziora Mareotis. Na początku 331 r. Aleksander Wielki w drodze do Siwy, maszerując z małym oddziałem żołnierzy wzdłuż kanopijskiego ujścia Nilu, wydał polecenie założenia miasta Aleksandria (25 Tybi czyli 7 kwietnia 331 r.), które miało się znajdować niedaleko wioski Rakotis. Późny tekst zachowany w *Romansie*

³⁷ Nawotka, op. cit., s. 293.

³⁸ Ładynin, *Oboznaczenije...* (zob. wyżej, przyp. 9), s. 3–18; K. Nawotka, *Persia, Alexander the Great and the Kingdom of Asia*, Klio 94, 2012, 348–356.

³⁹ W. M. Ellis, *Ptolemy of Egypt*, Routledge, London – New York 1994, s. 3; G. Hölbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, London-New York 2000, s. 14; W. Huß, *Ägypten in hellenistischer Zeit 332–30 v. Chr.*, C. H. Beck, München 2001, s. 90.

⁴⁰ K. Nawotka, *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes: A Historical Commentary*, Brill, Leiden – Boston 2017, s. 102.

⁴¹ A. Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy: Egypt in the Fourth Century B.C.*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s. 101–104.

o Aleksandrze, ale prawdopodobnie zachowujący lokalną tradycję, utrzymuje, że sam Aleksander ułożył plan większości ulic, podobnie jak wybrał miejsce na targ i poszczególne świątynie. Rozplanowanie pozostałej części miasta powierzono architektowi Dejnokratesowi z Rodos. Aleksandria szybko stała się bramą do świata śródziemnomorskiego⁴². W tym miejscu na steli wspomniane jest przeniesienie stolicy Egiptu do Aleksandrii. Analizując ten ustęp badacze przychylają się do tego, że w tekście jest mowa o zakończeniu pierwszego etapu prac w Aleksandrii i przeniesieniu tam rezydencji króla. Informacja o Aleksandrii znajduje się pomiędzy dwoma innymi wydarzeniami: powrotem do Egiptu posągów i innych przedmiotów kultu oraz wyprawy wojennej do Syrii i kraju Irem. Powrót przedmiotów kultu i wyprawa wojenna do Syrii musiały mieć miejsce w r. 312, stela datowana jest na r. 311, zatem w tym samym czasie musiało mieć miejsce przeniesienie stolicy do Aleksandrii. Za tą teorią przemawiają źródła numizmatyczne, monety wybijane już w Aleksandrii. Przeniesienie stolicy do Aleksandrii mogło mieć miejsce w 312 r. lub zaraz po tej dacie, w 311 r.⁴³

5 Charu: w języku egipskim wyraz *ḥꜣrw* oznaczał Syrię lub w kombinacji znaków zapisanych na „Steli satrapy” *t3 n ḥꜣrw* kraj/ziemię Syryjczyków. Tekst mówi o kampanii wojennej Ptolemeusza w Syrii, przeciwko Antygonosowi Jednookiemu i jego synowi Demetriuszowi, która odbyła się późną jesienią 312 r.⁴⁴ Zwycięski w głównej bitwie pod Gazą jesienią 312 r. Ptolemeusz odzyskał kontrolę nad Syrią⁴⁵.

Oni: Byli to greccy najemnicy, którzy stanowili część armii Ptolemeusza w kampanii wojennej do Syrii.

6 Region Irem: w języku egipskim *Ir-mr-3/Mr-mr-3'*, jest to nieznan kraj, którego lokalizacja jest przedmiotem ożywionej dyskusji naukowej. W okresie Nowego Państwa, jak też okresu meroickiego i Napaty uważano, że kraj ten leży w Górnej Nubii⁴⁶. Przykłady występowania tej nazwy znajdujemy między innymi w liście władców kraju Kusz⁴⁷, „Rocznikach Tutmosisa III”⁴⁸, inskrypcji

⁴² Więcej o chronologii pobytu Aleksandra w Egipcie i dacie założenia Aleksandrii zob. A. Wojciechowska, K. Nawotka, *Chronology of Alexander's Stay in Egypt*, [w:] *Alexander the Great and Egypt: History, Art, Tradition*, oprac. iid., V. Grieb, Harassowitz Verlag, Wiesbaden 2014, s. 49–54.

⁴³ I. A. Ladyšin, *Two Instances of the Satrap Stela: Tokens of the Graeco-Egyptian Linguistic and Cultural Interrelation at the Start of the Hellenism?*, [in:] *Moving Across Borders: Foreign Relations, Religion and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean*, oprac. P. Kousoulis i in., Peeters, Leuven 2007, s. 337–354; Hölbl, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 39), s. 26.

⁴⁴ Ibid., s. 17.

⁴⁵ Ibid., s. 18.

⁴⁶ D. O'Connor, *The Location of Irem*, JEA 73, 1987, s. 100–101; L. Török, *Between Two Worlds: The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt, 3700 BC–AD 500*, Brill, Leiden – Boston 2009, s. 166

⁴⁷ O'Connor, op. cit., s. 107–108.

⁴⁸ Ibid., s. 108–110; A. J. Spalinger, *Covetous Eyes South: The Background to Egypt's Domination over Nubia by the Reign of Thutmose III*, [w:] *Thutmose III: A New Biography*, oprac. E. H. Cline, D. O'Connor, University of Michigan Press, Ann Arbor 2006, s. 355; Török, op. cit., s. 166

Setiego I⁴⁹ czy Ramzesa II⁵⁰. Analizując te przykłady możemy powiedzieć, że przynajmniej część kraju Irem leżała poza granicami Górnej Nubii, gdzieś w okolicy Butany, Wadi el-Qa'ab lub południowej pustyni Bajudy, łączącej region Napaty z Berber-Szendi⁵¹. Do tych źródeł możemy dodać reliefy znajdujące się w świątyni królowej Hatszepsut w Deir el-Bahari, dotyczące wyprawy do kraju Punt. W dolnej części rejestru znajduje się napis „wielcy z Irem”, sugerowałyby to, że Irem położony jest niedaleko Puntu⁵². Zapewne mniej prawdopodobne są hipotezy lokujące kraj Irem w Libii, a opierające się na postrzeganym podobieństwie egipskiego wyrazu *Tr-mr-3/ Mr-mr-3'* bądź z Kyrene, nazwą miasta w północnej Libii, bądź z Marmarika, nazwą części wybrzeża między Kyrene a Egiptem⁵³.

Kemet: w języku egipskim *km.t* oznaczało „czarną ziemię” Deltę Nilu, w przeciwieństwie do Deshret „czerwonej ziemi” – terenów pustynnych znajdujących się na południu Egiptu. Często jednak wyraz Kemet używany był w odniesieniu do całego Egiptu.

7 Dobre uczynki: Dosłownie chodzi tutaj o wszelkiego rodzaju dary dla świątyni, które były naturalnym elementem polityki władców egipskich.

Senen-Tenen: „Wizerunek Tenen”, jedno z imion egipskich. Tenen, „ziemia, która się podnosi”, w mitologii egipskiej prapagórek znajdujący się w Memfis. Prapagórki (były jeszcze inne, na przykład w Heliopolis Benben) były bardzo ważnymi symbolami mitów kosmogonicznych⁵⁴.

Setep-en-Ptah: „Wybraniec Ptaha”, jedno z typowych imion egipskich wybieranych przez faraonów, związane z bogiem Ptahem, głównym bóstwem Memfis.

Chababasz: Podobnie jak w przypadku kraju Irem, panowanie tego władcy intriguje badaczy od dawna. Jego imię *Hbbš* (Chababasz) zostało wspomniane w paru inskrypcjach znajdujących się na stelach, przedmiotach i dokumentach⁵⁵. Chababasz nie występuje natomiast w dziele *Aigyptiaka* kapłana Manetona, który przekazał światu greckiemu koncepcję podziału dziejów Egiptu na okres panowania 30 dynastii wymieniając imiona wszystkich (jego zdaniem) należących do nich faraonów. Pominięcie Chababasa przez Manetona mogło być spowodowane uznaniem go przez elity kapłańskie Egiptu za niegodnego oddawaniu mu czci. Listy królów, z których korzystał Maneton, bardzo często pomijały władców, którym ich następcy nie chcieli

⁴⁹ O'Connor, op. cit., s. 111–112, 130–131; D. Kahn, *The History of Kush – an Outline*, [w:] *The Power of Walls Fortifications in Ancient Northeastern Africa: Proceedings of the International Workshop Held at the University of Cologne 4th–7th August 2011. Colloquium Africanum 5. Cologne*, oprac. F. Jesse, C. Vogel, University of Cologne, Cologne 2013, s. 19.

⁵⁰ O'Connor, op. cit.

⁵¹ Ibid., s. 102–106, 108, 125, 129–130.

⁵² Ibid., s. 112–118.

⁵³ Ladynin, *Two Instances...* (zob. wyżej, przyp. 43), s. 337–354.

⁵⁴ Niwiński, *Mity i symbole...* (zob. wyżej, przyp. 17), s. 41–42.

⁵⁵ Spalinger, *Addenda...* (zob. wyżej, przyp. 5), s. 143; Lloyd, *Egypt...* (zob. wyżej, przyp. 5), s. 345; Burstein, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 6), s. 149; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 77–78.

składać ofiar, dlatego pomijali ich imiona. Chababasz był uznany za prawowitego faraona Egiptu lub przynajmniej Dety w czasie, w którym pojechał odwiedzić tamtejszą świątynię, o czym może świadczyć noszony przezeń tytuł królewski, wprawdzie bez przydomku Horus, którzy nosili poprzedni władcy, ale ze wszystkimi pozostałymi imionami królewskimi⁵⁶. Chababasz pojawia się wśród władców tak zwanej XXXI dynastii, dodanej znacznie później przez nieznanego nam z imienia autora określanego jako Pseudo-Maneton. Innymi przedstawicielami tej dynastii byli władcy perscy: Artakserkses III, Arses (Artakserkses IV) panujący współcześnie z Chababaszem oraz Dariusz III⁵⁷. Najważniejszym źródłem wymieniającym Chababasa jest „Stela satrapy”. Jego imię występuje z imionami „wizerunek Tenen” i „wybraniec Ptaha”, które są charakterystyczne dla tytulatury z Memfis, co z kolei świadczy o bliskich związkach Chababasa z dolnoegipskim krajem Buto i Sais⁵⁸.

Imię Chababasa może być związane z onomastyką libijską – kojarzy się ono z nazwą plemienia Mieszwez⁵⁹. Inni badacze uważają, że był on: Persem, którego król perski ustanowił satrapą, Arabem, pochodził z Etiopii, był dowódcą obcego pochodzenia o imieniu południowo-semickim⁶⁰ lub że był libijskim księciem lub najemnikiem, ale posiadającym również korzenie egipskie⁶¹. Poza „Stelą satrapy”, imię przypominające w pisowni imię Chababasa próbowano identyfikować na steli Nastasena, króla Meroe (335–310 r. lub 335–305 r.)⁶² i w inskrypcji Petosirisa sprawującego swój urząd kapłana w Egipcie w czasach perskich i Aleksandra Wielkiego⁶³. Analiza skromnych, ale jednak dobrze datowanych źródeł

⁵⁶ Linia 7 i 17 na „Steli satrapy”.

⁵⁷ Man. *Hist.*, FGrH 609 F 2–3C; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 9, 78.

⁵⁸ *Urk.* II 16.8, 21.2; Spalinger, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 5), s. 142; Bresciani, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), s. 527; Burstein, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 6), s. 149; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...*, s. 76.

⁵⁹ Spalinger, op. cit., s. 142; R. Morkot, *Nubia and Achaemenid Persia: Sources and Problems*, [w:] *Achaemenid History*, t. VI: *Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire*, oprac. H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 1991, s. 330.

⁶⁰ Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...*, s. 77.

⁶¹ *Ibid.*, s. 76.

⁶² F. Hintze, „Kambesweden” und die Regierungszeit des Nastasen, [w:] id., *Studien zur meroitischen Chronologie und zu den Opfertalfern aus den Pyramiden von Meroe*, Akademie-Verlag, Berlin 1959, s. 17–20; I. S. Katznelson, *Kambesweden et Khababash*, ZAS 93, 1966, s. 89–93; Spalinger, op. cit., s. 147; Morkot, op. cit., s. 330–331; *Fontes historiae Nubiorum...* (zob. wyżej, przyp. 5), s. 471; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, przeł. A. Łukaszewicz, PIW, Warszawa 2004, s. 387; N. Harkless-Desiree, *Nubian Pharaohs and Meroitic Kings: The Kingdom of Kush*, Author House, Bloomington, In. 2006, s. 143; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...*, s. 77.

⁶³ G. Lefebvre, *Le tombeau de Petosiris*, t. I, Impr. de l'Institut français d'archéologie orientale, Cairo 1924, inshr. 81. III, 137; Burstein, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 6), s. 153; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: The Late Period*, t. III, University of California Press, California 2006, inshr. 81.25–35; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...*, s. 76.

pozwała nam przyjęc jako datę rozpoczynającą panowanie Chababasa r. 338, a kończąc 336 r., czyli czas panowania Artakserksesa IV (Arsesa)⁶⁴.

9 Cheszerysz: (*Hšryš*) czyli Artakserkses III (359–338) władca perski, który po niepowodzeniu w odzyskaniu Egiptu w 351/350 r.⁶⁵ najechał ponownie Egipt w roku 340/339 r., tym razem podbijając ten kraj⁶⁶.

Na steli imię Artakserksesa III zapisano jako *Hšryš* i na początku badań nad stelą było tłumaczone jako „Kserkses”, ponieważ w pisowni i w wymowie było bardziej zbliżone do imienia Xšayārša⁶⁷. Imię jest pisane z determinatywą *lfty*, czyli „wróg”; powstaje w ten sposób wyrażenie „wróg Cheszerysz”. Interesujące jest to, że Egipcjanie używali tego samego oznaczenia dla określenia zarówno obcego suwerena jak i wroga. „Wróg Cheszerysz” to zgodnie z tekstem steli władca panujący przed i po Chababasz⁶⁸. W tym momencie możemy być pewni, że chodzi o Artakserksesa III, ponieważ jest on poświadczony jako władca panujący przed Chababaszem. Natomiast określenie władcy panującego po królu egipskim może odnosić się do Artakserksesa IV (Arsesa), który, jak zostało to wspomniane wyżej, rządził w tych samych latach, co Chababasz. W języku egipskim imię Artakserksesa było zapisywane jako *ḥššš*, a Kserksesa jako *Hšryš*. Być może autor steli pomylił imiona władców pod wpływem podobieństwa form greckich⁶⁹.

⁶⁴ Kienitz, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), s. 188; M. F. Gyles, *Pharaonic Policies and Administration, 663 to 323 B.C.*, Chapel Hill 1959, s. 47; Hintze, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 59), s. 19; Drioton, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), s. 235; Bresciani, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), s. 527; Burstein, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 6), s. 151; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 18–19.

⁶⁵ Diod. Sic. XVI 40, 3–4; Drioton, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), s. 234; Daumas, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), s. 92–93; A. T. Olmstead, *Dzieje imperium perskiego*, przeł. K. Wolicki, PIW, Warszawa 1974, s. 402; Bresciani, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 2), s. 525; J. D. Ray, *Egypt: Dependence and Independence (425–343 B.C.)*, [w:] *Achaemenid History*, t. I: *Sources, Structures and Synthesis: Proceedings of the Groningen 1983 Achaemenid History Workshop*, oprac. H. Sancisi-Weerdenburg, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 1987, s. 84; H. A. Schlögl, *Das Alte Ägypten, Geschichte und Kultur von der Frühzeit bis zu Kleopatra*, C. H. Beck, München 2006, s. 351; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 52.

⁶⁶ O nowej dacie podboju zob. Depuydt, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 4), s. 191–230; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 12–15.

⁶⁷ U. Wilcken, *Zur Satrapenstele*, ZÄS 35, 1897, s. 82–85; Spiegelberg, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 5), s. 5–6; Spalinger, *Addenda...* (zob. wyżej, przyp. 5), s. 152; D. Devauchelle, *Le sentiment anti-perses chez les anciens Égyptiens*, *Transeuphratène* 9, 1995, s. 77; Ladynin, „*Adversary Hšryš(3)*” (zob. wyżej, przyp. 9), s. 97–113; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 73–74.

⁶⁸ W innych tekstach egipskich Persowie również określani są jako obcy, wrogowie (*ḥšst.t*, *ḥšwt*): *Demotic Chronicle* II.25; W. Spiegelberg, *Die sogenannte Demotische Chronik des Pap. 215 der Bibliothèque Nationale zu Paris nebst den auf der Rückseite des Papyrus stehenden Texten*, J. C. Hinrichs, Leipzig 1914, 6; Goedicke, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 9), s. 39, 53–54; Devauchelle, op. cit., s. 77; B. Menu, *Le tombeau de Pétosiris. Nouvel examen*, *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 94, 1994, s. 321–323; Ladynin, *Oboznaczenije...* (zob. wyżej, przyp. 9); Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...*, s. 74.

⁶⁹ Spalinger, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 5), s. 151; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 74.

10 Dary: W tym ustępie jest mowa o darach, jakie zgodnie ze zwyczajem egipskim powinny otrzymywać świątynie, a które zostały prawdopodobnie zabrane przez władcę perskiego. Należy pamiętać, że zła sława Persów rozpowszechniła się już w czasach ich pierwszego panowania w Egipcie i przetrwała mimo długiego okresu niepodległości Egiptu (404–340/339). Podobne oskarżenia miały miejsce już w czasie panowania Kambyzesa, który podbił Egipt w 525 r., i w wielu wypadkach były one bezpodstawne⁷⁰. Równie niesprawiedliwie oceniano Artakserksesa III⁷¹. Papyrus demotyczny 27 z Lille, który opisuje Egipt w czasach panowania tego króla, poświadcza, że kraj cieszył się zwyczajnym, spokojnym życiem, a dobra świątyń pozostały nietknięte⁷². Zła reputacja Persów, która zakorzeniła się w historii Egiptu, była tak silna, że mogła mieć wpływ na wszelkiego rodzaju literaturę oraz dokumenty, które powstały długo po zakończeniu panowania perskiego w Egipcie. Zaczyna zacierać się granica pomiędzy tym, co należy do świata narracji literackiej, a tym, co jest typowe dla tradycji egipskiej i ptolemejskiej.

11 Najstarszy syn: Mowa tutaj o Artakserksesie IV (Arsesie), synu Artakserksesa III.

Neith w Sais: Sais (obecnie Sa el-Hagar) – główne i najstarsze miejsce kultu bogini Neith. Pierwotnie miasto nazywało się *Sat*, czyli „Miasto Gęsi”, jednak potem nazwa uległa wpływowi języka greckiego i przyjęła się wersja grecka – Sais. Gęsi w Egipcie odgrywały ważną rolę, ponieważ według jednego z najstarszych mitów kosmogonicznych gęś zniosła jajo kosmiczne, z którego wykuło się Słońce, stała się więc mityczną matką Słońca. Innym wcieleniem tej prabogini była krowa niebiańska, która już po zjednoczeniu Egiptu przekształciła się w wojowniczą boginię Neith, o postaci kobiety, w koronie Dolnego Egiptu (czerwonej), z łukiem i strzałami. W Sais znajdował się jeden z największych ośrodków religijnych, gdzie oprócz Neith czczony był również Ozyrys, a prawdopodobnie w grobie w Sais miały być złożone jego uszy, gdy został poćwiartowany przez Seta⁷³.

Jego Wysokość: Mowa o Horusie, prawdziwym królu; bardzo popularnym i używanym często w dokumentach i inskrypcjach sformułowaniem było pojęcie „drogi”, utożsamianej z „drogą życia”, która pojawia się też w takich dokumentach, jak „Opowieść o mądrym wieśniaku” datowanej na okres Średniego Państwa⁷⁴.

13 Chaszadrapan: Satrapa (perskie *ḥšācapāvan*): w zapisie hierogificznym przyjęta została wersja brzmienia tego tytułu bez wątplenia wywodząca się

⁷⁰ Więcej o przedstawieniu Kambyzesa jako okrutnego władcy nieszanującego tradycji i zwyczajów Egiptu zob. Wojciechowska, *Czarna legenda...* (zob. wyżej, przyp. 2).

⁷¹ Plut. *De Is. et Or.*, *Mor.* 355 c, 363 c; *Ael. Nat. an.* X 28; *Id.*, *Var. hist.* IV 8; W. M. F. Petrie, *A History of Egypt from the XIXth to the XXXth Dynasties*, Methuen, London 1905, s. 389; Bresciani, *op. cit.* (zob. wyżej, przyp. 2), s. 526; Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy...* (zob. wyżej, przyp. 41), s. 73.

⁷² H. Sottas, *Papyrus démotiques de Lille*, t. I, P. Geuthner, Paris 1921, s. 54–56; Bresciani, *op. cit.*, s. 526;

⁷³ Niwiński, *Bóstwa...* (zob. wyżej, przyp. 30), s. 131–132.

⁷⁴ Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature...* (zob. wyżej, przyp. 13), s. 169–184.

z urzędowego języka administracji achemenidzkiej – imperialnego aramejskiego: *hšatrapan*.

15 Buto: Zobacz bogini Uto.

Wenu: w innej pisowni Chemenu, czyli Miasto Ośmiu, Hermopolis Magna, stolica XV nomu w Górnym Egipcie. Nazwa miasta związana była z mitem kosmogonicznym, według którego osiem bóstw (Ogdoada) dało początek światu⁷⁵. Bóstwem, które opiekowało się tym miastem, był Tot. Bóg ten występował pod postacią ibisa i symbolizował mądrość, oprócz tego był bóstwem księżyca, wynalazcą pisma, określania czasu, patronował urzędnikom i strażnikom świętych ksiąg. Często występował jako uzdrowiciel, zwłaszcza chorób oczu. Drugim świętym zwierzęciem boga Tota był pawian, który zawsze przedstawiany był w pozycji siedzącej, dłonie umieszczone były na kolanach, a na głowie znajdował się dysk słoneczny i księżyc⁷⁶.

Dżeb-Neczer: *ḏb-nṯr* („Boska Krowa”), bardziej znane jako Sebennytos, stolica XII nomu w Dolnym Egipcie. Z Sebennytos pochodził Maneton, kapłan i historyk. Największe znaczenie Sebennytos osiągnęło w czasach XXX dynastii i w okresie ptolemejskim. Władcy tych dynastii prowadzili intensywny program budowlany zarówno w tym miejscu, jak i w wiosce Behbeit el-Hagar, położonej około 7 km od Sebennytos. W mieście znajdowała się świątynia boga Onurisa-Szu. Natomiast w Behbeit el-Hagar znalezione zostały pozostałości świątyni Izdyd z czasów XXX dynastii i z początku okresu ptolemejskiego⁷⁷.

16 Bóg dziecko: Jest to bóg Horus zwany Harpachrod (Horus dziecko), a po grecku Harpokrates. W ikonografii egipskiej przedstawiany jest pod postacią dziecka, które ssie palec w typowy dla dzieci sposób. Na głowie z jednej strony znajduje się jedynie lok, noszony przez synów faraona⁷⁸. Horus pod postacią dziecka związany jest z mitem o śmierci i zmartwychwstaniu Ozyrysa: jego syn, Horus, po narodzeniu jest ukrywany przez swoją matkę Izydę przed Setem w gąszczu papirusów nad Nilem, aby, gdy dorośnie, mógł pomścić ojca⁷⁹. Mowa tutaj o znanym micie walki Horusa z bratem Ozyrysa – Setem, bogiem między innymi chaosu czy pustyni, o panowaniu nad Egiptem. Horus pokonuje Seta i staje się panem Egiptu, stąd każdy faraon jest za życia wcieleniem Horusa, po śmierci faraon staje się Ozyrysem⁸⁰.

Ra-Horachty: Jest to połączenie imion Wielkiego Boga, stwórcy w koncepcji heliopolitańskiej, które w całości brzmi: Re-Horachty-Atum-Chepry. Re oznacza Słońce, Horachty – „Horus na obu horyzontach”, jako pan nieba kojarzy się ze wschodzącym i zachodzącym słońcem. Atum oznacza zarówno „Nic” jak i „Wszystko”, co ma reprezentować całą ideę kosmogonii, Chepry – „Ten, który się staje”

⁷⁵ Niwiński, *Mity i symbole...* (zob. wyżej, przyp. 17), s. 36.

⁷⁶ Shaw, Nicholson, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 12), s. 288–289.

⁷⁷ S. Snape, *The Complete Cities of Ancient Egypt*, Thames & Hudson, London 2014, s. 194–195.

⁷⁸ Shaw, Nicholson, op. cit., s. 133.

⁷⁹ Niwiński, *Bóstwa...* (zob. wyżej, przyp. 30), s. 41.

⁸⁰ Shaw, Nicholson, op. cit., s. 264; Niwiński, *Mity i symbole...* (zob. wyżej, przyp. 17), s. 13, 31, 59, 203–212.

oznacza poranne słońce. Re-Horachty często przedstawiany jako słońce ze skrzydłami sokoła⁸¹.

agnieszka.wojciechowska@uwr.edu.pl

ARGUMENTUM

Polonice vertitur commentarioque instruitur clarissima inscriptio hieroglyphica incisa in columna, quam erexit Ptolemaeus anno 311 a.Chr.n.

⁸¹ Ibid., s. 49.